

УДК 152.4+155.2+616.891

Дем'яненко Ю.О., Лещенко М.Є., Мазур Т.В., Філіпович В.М.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Дем'яненко Ю.О., Лещенко М.Є., Мазур Т.В., Філіпович В.М. **Особливості емоційних станів соціальних працівників у професійній взаємодії.** Стаття присвячена вивченню особливостей емоційних станів соціальних працівників, які виникають у ситуаціях взаємодії з клієнтами. Показано, що характерними негативними емоційними станами соціальних працівників є незадоволеність, напруженість, емоційна слабкість, невпевненість, розгубленість. Наводяться результати контент-аналізу, який засвідчив, що у важких ситуаціях взаємодії з клієнтами у соціальних працівників емоційні стани усвідомлюються як прояв їх власної психологічної професійної неспроможності, супроводжуються: порушеннями самоідентичності, негативним наповненням структурних ланок самосвідомості.

Ключові слова: соціальні працівники, емоційні стани, професійна взаємодія, важка ситуація, рефлексивний метод, емоційний профіль.

Демьяненко Ю.А., Лещенко М.Е., Мазур Т.В., Филипович В.М. **Особенности эмоциональных состояний социальных работников в профессиональном взаимодействии.** Стаття посвящена изучению особенностей эмоциональных состояний социальных работников, которые возникают в ситуациях взаимодействия с клиентами. Показано, что характерными негативными эмоциональными состояниями социальных работников является неудовлетворенность, напряженность, эмоциональная слабость, неуверенность, растерянность. Приводятся результаты контент-анализа, который показал, что в трудных ситуациях взаимодействия с клиентами у социальных работников эмоциональные состояния осознаются как проявление их собственной психологической профессиональной несостоятельности, сопровождаются: нарушениями самоидентичности, негативным наполнением структурных звеньев самосознания.

Ключевые слова: социальные работники, эмоциональные состояния, профессиональное взаимодействие, тяжелая ситуация, рефлексивный метод, эмоциональный профиль.

Постановка проблеми. Унікальність професії соціального працівника полягає в тому, що він виступає посередником між державою та її громадянами, які опинилися в силу тих чи інших причин в об'єктивно і суб'єктивно важкій (проблемній, кризовій або екстремальній) ситуації. Така особлива відповідальність перед особливою категорією клієнтів, емоційні навантаження потенційно створюють небезпеку важких переживань, пов'язаних з робочими ситуаціями, ймовірність виникнення професійного стресу. На думку дослідників, негативні психічні переживання і стани можуть зачіпати різні грані трудового процесу - професійну діяльність, особистість професіонала, професійне спілкування, і, як наслідок, негативно позначатися на професійному розвитку особистості. Саме тому проблема негативних емоційних станів соціального працівника потребує фундаментальної наукової розробки. Знання психологічних особливостей цієї сфери відносин дозволяє вловити ті моменти, коли фахівцеві загрожують негативні емоційні чинники професійного спілкування. Саме тому проблема збереження психологічного здоров'я фахівців соціальної сфери має особливу актуальність.

Мета статті: дослідження емоційних станів соціальних працівників у професійній взаємодії з клієнтами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційні стани прийнято визначати як відображення переживання людиною ставлення до самої себе і до інших - залежно від актуальної життєвої ситуації (ситуативна складова), попереднього стану (транситуативна складова), особливостей особистості (особистісна складова). Емоційні стани як цілісна характеристика психічної діяльності нерозривно пов'язані з особливостями особистості [2].

Ми розглядаємо особливості емоційних станів соціальних працівників у рамках структури самосвідомості, через механізм «ідентифікації-відокремлення» (Мухіна В.С. [5]). Цей механізм розкриває сутність протидіючих, конфліктних тенденцій у самосвідомості особистості, включеної в професійне спілкування - між необхідністю відповідати стану клієнта і прагненням відстояти свою власну, професійну позицію у взаємодії.

Зазначені конфліктні тенденції створюють негативні емоційні стани, які свідомо чи несвідомо блокують продуктивний стиль міжособистісної взаємодії, що виявляє себе в запобігальній стратегії контакту [1].

Будь-які умови та детермінанти життя і діяльності людини стають значущими завдяки тому, що вони проникають у сферу емоційних відносин. Ця обставина і визначає універсальну роль емоцій. Усталеним у психології є підхід, згідно з яким емоційні стани - особливий клас психічних станів, які відіграють суттєву роль у протидії людини життєвим труднощам, у психічній саморегуляції загальної спрямованості і динаміки поведінки. Психічний стан розглядається як цілісна характеристика психічної діяльності [2; 3; 4].

Основними характеристиками психічних станів взагалі і емоційних зокрема вчені називають: активацію, тонус, подвійність («амбівалентність»); широту спектра переживань, домінуючу емоцію, інтенсивність, індивідуальну специфіку емоційного вигляду [3].

Для психічних емоційних станів характерні різні функції: інтегративна і пристосувальна; саморегулююча і адаптивна; організуюча і дезорганізуюча; орієнтаційна. Основна функціональна роль емоційних станів - збереження взаємодії підсистем психіки в умовах мінливого середовища.

Психічні стани нерозривно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Вони є чимось проміжним між психічними процесами і властивостями особистості. У той же час обидва феномени (емоції і особистість) нерозривно пов'язані. Вони виконують єдину інтегративну функцію, яка забезпечує реагування людини на поточну ситуацію, на будь-які дії навколишнього середовища. Через це поточна ситуація обумовлює емоційні стани меншою мірою, ніж фактори соціально-психологічної структури особистості: потреби, цілі, ціннісні орієнтації, настанови, а також ставлення до життєвої ситуації, готовність до подолання перешкод, задоволеність самореалізацією.

Емоційні взаємовпливи суб'єктів породжують їх взаємну обумовленість. Індивідуальні можливості людини зростають в умовах сприятливої емоційної взаємодії з іншими. Емоційний аспект відіграє важливу роль у базисних орієнтаціях особистості; в стійких тенденціях, конкретних формах і способах взаємодії. Однією з причин, що обумовлює труднощі міжособистісної взаємодії, виступає почуття меншовартості, відсутність у людини любові до самої себе, почуття власної гідності.

Незважаючи на майже вікову історію дослідження феномену «ситуація», у великій кількості наукових робіт у різних областях науки і сьогодні немає єдиного розуміння сутності ситуації та її емоційних особливостей. У найзагальнішому вигляді ситуація розглядається як сукупність елементів середовища, або як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда. Іноді ситуацію визначають як когнітивний конструкт особистості, що відображає частину об'єктивної реальності, обмеженої в просторі часу, що має певний соціальний контекст.

У соціальній психології введено поняття «значущої ситуації», пов'язаної з «особистісними смислами» і настановами [6]. Виділяють різні рівні психологічної репрезентації ситуації. Аналізують її структурні і змістовні аспекти.

У вітчизняній і зарубіжній літературі існує безліч класифікацій ситуацій. Узагальнення цих підходів дозволяє виділити два основних види ситуацій: просту (повсякденну) і важку (напружену, складну, екстремальну). Однією із головних ознак важкої ситуації виступає стан психічної напруженості. Психічна напруженість розглядається як реакція людини на труднощі, подолання якої є особистісно значущою. Встановлено, що особистість реагує на ситуацію в залежності від того, як вона її сприймає і оцінює.

Виділяють три основні типи важких ситуацій соціальної взаємодії: проблемну, передконфліктну, конфліктну. У кожній із них виникає емоційне напруження особливої властивості. У конфліктній ситуації домінують негативні емоції. Це не означає, однак, що конфліктні і кризові ситуації трактуються як негативні.

У зарубіжних дослідженнях обговорюється питання про взаємозв'язок ситуації та емоції. Досліджується проблема «оптимуму мотивації», за межами якої виникає емоційна поведінка. Емоціогенні ситуації виникають при надмірній мотивації стосовно реальних адаптаційних можливостей індивіда [7].

Соціальні працівники зустрічаються з важкими ситуаціями самого різного плану. Найчастіше у спілкуванні з безробітними, колишніми засудженими, літніми людьми, інвалідами (як дорослими, так і дітьми) [1]. При цьому в ситуацію спілкування включається широкий спектр емоційних станів клієнтів. Для безробітних характерні емоційні стани невпевненості, тривоги, стресу. Колишні засуджені схильні до переживання стану очікування, надії або безнадійності, туги, нудьги і апатії, фрустрації, відчаю. Літні люди живуть у стані страху, пригніченості, соціальної невпевненості, самотності, почуття власної ущербності, знедоленої людини і марності. Інваліди перебувають в негативному самооцінювальному стані, невдоволенні собою та іншими, застійних негативних емоційних станах. Діти-інваліди страждають на синдром «госпіталізму», невротичні розлади, патологічне формування особистості, затримку загального і психічного розвитку.

Основний ряд емоційних станів клієнтів, з якими взаємодіє соціальний працівник у своїй професійній діяльності: розчарування, відчай, апатія, фрустрація, страх, пригніченість, тривога, самотність, безнадія. Робота з цими станами вимагає особливих психологічних знань і навичок, певних особистісних якостей фахівця.

Несприятливі емоційні стани клієнтів (розчарування, відчай, апатія, фрустрація, страх, пригніченість, тривога, самотність, безнадія та ін.) пробуджують у соціального працівника власні негативні переживання. Спілкуючись з клієнтами, допомагаючи їм долати проблемні ситуації, соціальні працівники самі відчувають ряд труднощів. У результаті об'єктивно важка ситуація клієнта стає суб'єктивною труднощію соціального працівника, включеною в його професійну самосвідомість. Виникає при цьому складний емоційний комплекс, який включає в себе базові емоції і ситуативні емоційні стани: спонукає

професіонала до усвідомлення можливостей вирішення важкої ситуації, може виявитися причиною несприятливого фізичного і психологічного самопочуття людини, у тому числі депривації її самосвідомості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У нашому дослідженні взяли участь 75 соціальних працівників віком від 25 до 45 років (стаж роботи від 5 до 10 років), які навчалися на заочному відділенні факультету соціальної роботи Чернігівського національного педагогічного університету і які представляють різні регіони України.

Нами використовувалися такі методи дослідження: контент-аналіз текстів творів на тему: «Яка проблемна ситуація з досвіду моєї роботи запам'яталася мені найбільше»; генеральна сукупність одиниць обрахунку склала 56023 суджень).

Рефлексивний метод дозволив виявити особливості емоційних станів соціальних працівників у взаємодії з клієнтами. Ми встановили, що, зустрічаючись з труднощами адаптації клієнтів до несприятливих умов життя, соціальні працівники переживають несприятливі емоційні стани. Найчастіше негативні емоції викликають у соціальних працівників труднощі адаптації літніх людей; дітей-інвалідів, дорослих інвалідів, безробітних, колишніх ув'язнених. Контент-аналіз текстів творів показав, що більшість емоційно значущих ситуацій при взаємодії соціальних працівників з клієнтами виникають у зв'язку з психологічними труднощами.

Фахівці переживають негативні емоційні стани, пов'язані з професійною психологічною неспроможністю: фрустрацію з приводу дефіциту психологічних знань і навичок (89,6%), у зв'язку з невмінням терпляче вислухати клієнта (83%); стану депресії і апатії внаслідок ідентифікації з негативними емоційними станами клієнтів (87,1%); тривогу у зв'язку з відсутністю професійного вміння конструктивно вирішувати конфліктні ситуації (82,8%).

Неуспіх в професійному спілкуванні призводить до депривації домагання на визнання, знецінення особистісної значущості соціального працівника. Це стан невпевненості у власних професійних силах, можливостях (88,5%), незадоволеність результатами своєї роботи (56%) і своїм професійним статусом (43,4%).

Депривація на визнання супроводжується порушеннями в структурній ланці «соціальний простір особистості». Соціальний працівник, професійно покликаний виступати в ролі посередника, помічника, повинен психологічно грамотно реагувати на негативні реакції клієнтів, тримати психологічно вивірену дистанцію, проявляти емоційну стриманість, терпимість і т.д. Насправді, недовіра, невдоволення або агресія клієнтів викликає у фахівців стан фрустрації (79,7%). І хоча професіонали намагаються приховати своє роздратування, частина з них відчувають себе винними (38,5%), а переважна більшість - скривдженими (96,2%). Професійна необхідність залишатися «приймаючим», «співпереживаючим» спонукає соціального працівника стримувати свої справжні почуття. Такий амбівалентний стан соціального працівника ми кваліфікуємо як професійно-особистісний внутрішній конфлікт між його соціально продиктованим обов'язком виступати в ролі посередника, помічника та його правом виявляти свої негативні почуття, обумовлені емоційними труднощами в спілкуванні з клієнтами. Амбівалентна оцінка соціальними працівниками своїх клієнтів викликає у них спонтанні конфліктні прояви ідентифікації-відокремлення: соціальний працівник прагне до ідентифікації з клієнтами і одночасно до відчуження від них. Ці особливості емоційного стану соціальних працівників мають свою специфіку у взаємодії з різними категоріями клієнтів.

Соціальний працівник під впливом негативних почуттів відчуває труднощі в реалізації професійного обов'язку бути лідером у спілкуванні, впадає в залежність від клієнта. Здатність до співпереживання поєднується з прагненням стримати власну активність і авторитарність. Однак при ворожому ставленні з боку клієнтів фахівець спонтанно використовує своє право на оборону. Пасивні оборонні реакції в професійному спілкуванні проявляються в підпорядкованій поведінці, підвладності клієнту. Активні оборонні реакції поєднують у собі надчутливість до критичних зауважень, відчуття небезпеки у зв'язку з недоброзичливістю клієнтів.

Зіставлення даних дозволило описати три емоційні стратегії контактів соціального працівника: з придушенням контакту, з униканням контакту і співучасті в контакті.

Емоційний профіль особистості соціального працівника, схильного до придушення контакту, характеризується схильністю до депривації домагання на визнання неадекватно завищеною самооцінкою, високою потребою в самореалізації, прагненні подобатися оточуючим, пошуках визнання, уразливого самолюбстві, прагненні зміцнити нестійку самооцінку через престижність позиції. Супроводжується станами емоційної напруженості, почуттям незадоволеності, високою чутливістю до критичних зауважень, схильністю до самозвинувачень або до звинувачення інших. Порушення в соціальному просторі прав і обов'язків характеризуються такими особливостями: внутрішній конфлікт, який виявляє нестійкість позиції у взаємодії з клієнтами; потреба у відстоюванні своїх настанов поєднується з нестійкістю інтересів і з тенденцією до уникнення відповідальності.

Емоційний профіль особистості соціального працівника зі стратегією уникнення контакту характеризується неадекватно заниженою самооцінкою, виражається в непевності в собі, у своїх можливостях. Супроводжується станом постійного емоційного напруження. Строгість в оцінці себе та інших людей, почуття незадоволеності поєднується з сензитивністю, уразливою, прихованою ворожістю, песимістичною оцінкою свого справжнього сьогодення, страхом перед майбутнім, перед труднощами, страхом самотності. Занепокоєння за майбутнє виражається в почутті емоційної незахищеності, обережності, підвищеної тривожності. Порушення в соціальному просторі прав і обов'язків особистості характеризуються такими особливостями: схильність до незрілої пасивно-споглядальної позиції; прагнення до стану пасивності, інертності супроводжується почуттям песимізму, станом тривоги, прагненням захистити себе від контактів, труднощів і турбот «втечею» у світ внутрішніх переживань.

Емоційний профіль особистості соціального працівника зі стратегією співучасті в контактах характеризується такими особливостями. Домагання на визнання: нормально виражене, представлене адекватною самооцінкою. Внутрішній конфлікт, що відображає депривацію соціального простору, врівноважується демонстрованою професійно активною рівноправною позицією у взаємодії з клієнтами, емоційною зануреністю в проблеми клієнтів, прагненням до доброзичливих взаємин, які відповідають професійним стандартам.

Узагальнення отриманих даних дозволило отримати цілісну картину, що характеризує особистість соціального працівника у ситуації взаємодії з клієнтами. Виявлено наступні тенденції: знецінення професійної та особистісної значущості; позбавлення життєвих перспектив; внутрішній конфлікт в соціальному просторі прав і обов'язків фахівця; спонтанні прояви механізму ідентифікації-уособлення.

Тенденція знецінення власної професійної та особистісної значущості проявляє себе в ситуативних негативних емоційних станах: багатоаспектна незадоволеність, втома, виснаженість, емоційна слабкість, фрустрація, почуття образи, почуття провини, депресія і в депривації домагання на визнання.

Депривація домагання на визнання виявляє себе в почутті непевності, вразливості, прагненні сподобатися оточуючим, знайти визнання, укріпити свою нестійку неадекватну (завищену або занижену) самооцінку. Спостерігається негативне сприйняття дійсності, інертність в прийнятті актуальних рішень, схильність ускладнювати ситуацію. При цьому фахівець виявляє надмірну, не завжди цілеспрямовану активність, відчуває стан розгубленості. Виявляє схильність до заперечення актуальних проблем, прагнення піти у світ мрії і фантазії. Порушення в ланці «майбутнє» проявляється в страху перед труднощами, турботі про майбутнє, в очікуванні невдач.

Внутрішній конфлікт між професійним обов'язком бути посередником, помічником клієнта і правом особистості виявляти свої справжні почуття проявляє себе в порушеннях «соціального простору особистості». Значна частина професіоналів відчувають негативні емоції у зв'язку з агресивними реакціями клієнтів. Останні обумовлені глибинними особистісними або транситуативними негативними станами. Соціальні працівники, розуміючи це, не в змозі повністю відокремитися від власних негативних емоцій. Фрустрація, образа і провина пробуджують конфліктні тенденції. Але оскільки професійна роль посередника виключає можливість міжособистісних суперечностей, конфліктні тенденції переносяться в сферу внутрішньоособистісних реакцій фахівця.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки.

Негативні емоційні стани, що виникають у соціальних працівників у важких ситуаціях взаємодії з клієнтами – літніми людьми, безробітними, інвалідами, колишніми ув'язненими – створюють ряд професійних, особистісних і міжособистісних проблем.

Такі стани усвідомлюються соціальними працівниками як прояв власної психологічної професійної неспроможності, супроводжуються: порушеннями самоідентичності, негативним наповненням структурних ланок самосвідомості.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні впливу професійних проблем на зміну структурних ланок самосвідомості фахівця соціальної сфери і пошуку можливостей подолання негативних емоційних станів у важких ситуаціях міжособистісної взаємодії з клієнтами.

Список використаних джерел

1. Зимняя И.А. Социальная работа как профессиональная деятельность / И.А. Зимняя // Социальная работа / Отв. ред. И.А. Зимняя. Вып. №2. – М., 1992.
2. Изард К. Психология эмоций. / К. Изард - СПб. и др.: Питер, 1999. - 460 с.
3. Ильин Е.П. Теория функциональной системы и психофизиологические состояния / Е.П. Ильин // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. М., 1978. -С. 325 - 346.
4. Кириленко Т. С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинково-орієнтований підхід) / Т.С. Кириленко — К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004. — 100с.
5. Мухина В.С. Предисловие / В.С. Мухина // Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности Текст. / В.С. Мухина // М.: Изд-во МГПИ, 1988.- 143 с.

6. Татенко Н. О. Досвід самоповаги як передумова ефективної життєвої реалізації особистості / Н.О. Татенко // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2007. — Вип. 13. — С. 75-81.
7. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // *Imagination. Cognition and Personality*. 1990, №9, p. 185-211.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Zimnjaja I.A. Social'naja rabota kak professional'naja dejatel'nost' / I.A. Zimnjaja // *Social'naja rabota / Otv. red. I.A. Zimnjaja. Vyp. №2. — М., 1992.*
2. Izard K. Psihologija jemocij./K. Izard - SPb. i dr. : Piter, 1999. - 460 s.
3. Il'in E.P. Teorija funkcional'noj sistemy i psihofiziologicheskie sostojanija / E.P. Il'in // *Teorija funkcional'nyh sistem v fiziologii i psihologii. М., 1978. -S. 325 - 346.*
4. Kyrylenko T. S. Poshuk harmonii: emotsiini perezhyvannia ta stany osobystosti (vchynkovo-orijentovanyi pidkhid) / T.S. Kyrylenko — К.: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr "Kyivskyi universytet", 2004. — 100s.
5. Muhina B.C. Predislovie / V.S. Muhina // *Mehanizmy formirovanija cennostnyh orijentacij i social'noj aktivnosti lichnosti Tekst. /B.C. Muhina// М.: Izd-vo MGPI, 1988.- 143 s.*
6. Татенко Н. О. Досвід самоповаги як передумова ефектвної зхиттєвої реалізації особистості / Н.О. Татенко // *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2007. — Вип. 13. — С. 75-81.*
7. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // *Imagination. Cognition and Personality*. 1990, №9, p. 185-211.

Demyanenko, Yu.O., Leshchenko, M.Ye., Mazur, T.V., Filipovych, V.M. Features of social workers' emotional states in their professional interactions. The article deals with the impact of social workers' emotional states on their interactions with customers.

The authors examine the features of emotional states of social workers from the perspective of self-consciousness and via the separation-identification mechanism. This mechanism reveals the essence of opposing and conflicting aspects of self-consciousness of individuals engaged in professional communication, particularly between the need to meet customers' expectations and the need to defend their own professional position.

It is noted that customers' negative emotional states (frustration, despair, apathy, fear, depression, anxiety, loneliness, hopelessness, etc.) may trigger social workers' own negative emotions. Interacting with customers and helping them overcome difficult situations, social workers themselves may experience difficulties.

The authors used the content analysis of the respondents' essays 'What problem situation in my work experience I remember best' with 56,023 judgments.

It was found that negative emotions often caused difficulties in social workers' adaptation to the elderly, disabled, children, unemployed and ex-prisoners. Content analysis of the texts showed that the most emotionally-coloured situations experienced by social workers associated with the psychological difficulties caused by their interactions with customers.

Negative emotional states (frustration, tension, emotional weakness, uncertainty, confusion, etc.) caused by difficult interactions with customers (the elderly, unemployed, disabled, ex-prisoners) created a number of professional, personal and interpersonal problems. Negative emotional states, which were understood by social workers as the signs of their own psychological and professional inadequacy, were accompanied by identity disorders and negative elements of self-identity.

Keywords: social workers, emotional states, professional interaction, difficult situation, reflexive method, emotional profile.

Відомості про авторів

Дем'яненко Юлія Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і соціології Чернігівського національного технологічного університету, Чернігів, Україна.

Demyanenko, Yu.A., PhD, Assoc. Prof., Dept. of psychology and sociology, Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine.

E-mail: u.demjanenko@mail.ru

Лещенко Марина Євгенівна – старший викладач кафедри психології і соціології Чернігівського національного технологічного університету, Чернігів, Україна.

Leschenko, M.E., senior lecturer, Dept. of psychology and sociology, Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine.

E-mail: morgun-marina@yandex.ru

Мазур Тамара Василівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і соціології Чернігівського національного технологічного університету, Чернігів, Україна.

Mazur, T.V., PhD, Assoc. Prof., Dept. of psychology and sociology, Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine.

E-mail: offerlund@gmail.com

Філіпович Вікторія Миколаївна – старший викладач кафедри психології і соціології Чернігівського національного технологічного університету, Чернігів, Україна.

Filipovich, V.N., senior lecturer, Dept. of psychology and sociology, Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine.

E-mail: filya-vika@mail.ru